

Dyskurs(y) Olgi Tokarczuk – recenzja *Jak działać za pomocą słów?* Katarzyny Kantner

Krzysztof Brenskott

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0001-9582-5491

Reviewed book

Katarzyna Kantner

Jak działać za pomocą słów?

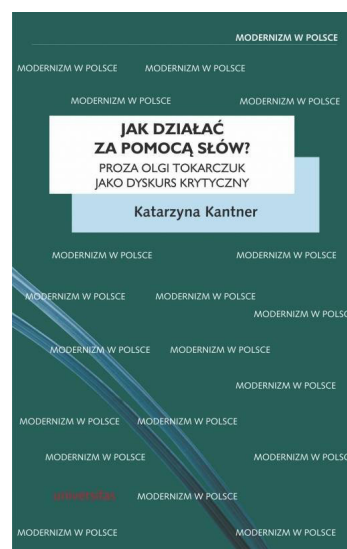
Proza Olgi Tokarczuk jako dyskurs krytyczny

Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych
„Universitas” 2019.

ISBN: 97883-242-3524-7, ss. 336

Krzysztof Brenskott, mgr; doktorant Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, publikował między innymi w „Tekstach Drugich”, „Kontekstach Kultury” i „Zagadnieniach Rodzajów Literackich”. Autor monografii *Wokół dualizmu. Dialog gnostycyzmu, kabały i buddyzmu zen w dziele Czesława Miłosza* (2020). Przygotowuje pracę doktorską poświęconą kontekstom religijnym w twórczości Olgi Tokarczuk.

kbrenskott@gmail.com

*Facta Ficta Journal
of Narrative, Theory & Media*

Published by Facta Ficta Research Centre in Wrocław under the licence Creative Commons 4.0: Attribution 4.0 International (CC BY 4.0). To view the Journal's policy and contact the editors, please go to factafictajournal.com

DOI: 10.5281/zenodo.4362279

Do roku 2019 jedyną w pełni poświęconą prozie Olgi Tokarczuk monografią były *Światy Olgi Tokarczuk* wydane w 2013 roku pod redakcją Magdaleny Rabizo-Birek, Magdaleny Pocałun-Dydysz i Adama Bieniasa. Publikacja wieloautorska, choć pełniąca przez lata rolę podstawowego źródła wiedzy dla badaczy tej twórczości, nie była jednak w stanie zaoferować niczego więcej niż przeglądu tematów odgrywających ważną rolę w prozie noblistki, wskazówek bibliograficznych i opisu najczęściej stosowanych przez pisarkę chwytów. Polska refleksja literaturoznawcza nad dziełem Olgi Tokarczuk przez dziesięciolecia – pierwsza powieść pisarki powstała przecież w 1993 roku – cechowała się fragmentarycznością, rozbiciem i niezdolnością do zaproponowania jakichkolwiek kategorii umożliwiających budowanie kompleksowych interpretacji prozy autorki *Biegunów*. Choć publikacje dotyczące sposobu kreowania przestrzeni (Fliszewska 2005; Nalepa 2013; Larenta 2014) i czasu (Utracka 2003; Rabizo-Birek 2013; Brenskott 2018) w światach powieściowych Tokarczuk, opisujące religijne (Czerwiński 2013; Kantner 2015), feministyczne (Pietrzycka 2013; Świerkosz 2014) i ekologiczne (Adamczewska 2011; Kubisz 2019) konteksty tej twórczości czy podejmujące analizy z perspektywy poetyki i językoznawstwa (Krzysztoń 2013; Zgrzywa 2016) są cenne i wartościowe, to brakowało do tej pory próby ich scalenia i zaproponowania szerszej, autorskiej perspektywy, zdolnej uchwycić nawet nie całość prozy noblistki, co chociaż większe jej fragmenty i mogącej pokusić się o interpretację prowadzoną równocześnie z wielu punktów widzenia. Lukę tę zdaje się wypełniać monografia *Jak działać za pomocą słów? Proza Olgi Tokarczuk jako dyskurs krytyczny* autorstwa Katarzyny Kantner, w której tytule pojawia się już kategoria, pozwalająca na – zdaniem autorki – „funkcjonalne interpretowanie” prozy noblistki (Kantner 2019: 13).

Wybranie kategorii dyskursu – rozumianego przez badaczkę, za Dominiquem Maingueneau, jako język, który ma możliwość wywierania wpływu i jest działaniem w przestrzeni społecznej” (Kantner 2019: 15) – pozwala Kantner

uchwycić twórczość Tokarczuk w jej wymiarze performatywnym (jako „rodzaj praktyki językowej”; Kantner 2019: 13) i etycznym (jako praktyka „naświetlająca mechanizmy ekskluzji obecne w różnych społecznych językach”; Kantner 2019: 12). Celem monografii jest bowiem: „identyfikacja i scharakteryzowanie tych momentów, w których specyficzne literackie strategie dyskursywne Tokarczuk stają się narzędziem krytyki i przełamывania momentów ekskluzji i opresyjnych struktur innych dyskursów” (Kantner 2019: 13).

Będąca przedmiotem analiz proza jest więc traktowana jako specyficzny dyskurs, który z jednej strony transmituje „elitarne treści intelektualne” w obręb kultury popularnej, z drugiej zaś jest „miejszem krytyki dyskursów hegemonicznych” (Kantner 2019: 13). Innymi słowy, autorkę monografii interesuje to, jak Olga Tokarczuk „zabiera głos w ważnych sprawach” (Kantner 2019: 12) w obrębie literatury i jakie strategie dyskursywne wytwarza, by przedstawić punkt widzenia grup marginalizowanych i zneutralizować językową przemoc, której stają się obiektem (Kantner 2019: 12). Już we wstępnym rozdziale badaczka formułuje tezę, że noblistka projektuje język „innego rodzaju, taki, który próbuje oddać sprawiedliwość i wytworzyć porozumienie” (Kantner 2019: 14). Warto również zauważyć, że autorka nie tylko w pełni świadomie wykorzystuje wybraną przez siebie metodologię, ale również konsekwentnie dzieli się ową świadomością z czytelnikiem. Pierwszy rozdział analityczny rozpoczyna od wyjaśnienia strategii podejmowanych przez praktyków krytycznej analizy dyskursu (w skrócie: KAD), z których sama następnie korzysta.

Przyjęta przez Kantner optyka pozwala jej nie tylko na analizę twórczości pisarki, ale również jej wypowiedzi metaliterackich – to im poświęcony jest pierwszy rozdział monografii. Jest to niewątpliwie wielka zaleta *Jak działać za pomocą słów?*, bowiem badaczka wypreparowuje z licznych wypowiedzi Olgi Tokarczuk jej – niekoniecznie w pełni uświadomiony – program literacki, zawierający odpowiedzi na pytania:

z jakiej pozycji wypowiada się autorka? Jak rozumie rolę literatury i jej specyfikę w przestrzeni interdyskursywnej? Co jest dla niej źródłem legitymizacji, a więc co daje jej prawo do zabierania głosu wobec wspólnoty? Jak rozumie tę wspólnotę i jakich środków używa, by wyrzucić na nią wpływ? Jakie uniwersum postaw i wartości ma do zaoferowania swoim odbiorcom? (Kantner 2019: 15).

W ślad za przywoływanym już Maingueneau badaczka deklaruje zależność dzieła od podmiotowości twórcy, a więc odpowiedzi na tak zadane pytania posłużą za podstawę do dalszych analiz samych dzieł. Kantner odkrywa, że w metaliterackim dyskursie Tokarczuk pisarza reprezentują figury, takie jak samotnik, medium, kloszard, heretyk i światotwórca, a każda z nich

poszerza wyobrażenie o roli, jaką ten powinien pełnić. Jednocześnie wszystkie te postaci powrócą w kolejnych rozdziałach jako bohaterowie analizowanych powieści. Spójność projektu literackiego, którego w wypowiedziach Tokarczuk szuka Kantner i jego użyteczność w badaniach samego materiału powieściowego imponuje i stanowi jedną z najmocniejszych stron monografii, daje bowiem interpretatorom to, czego tak bardzo dotąd brakowało w dostępnych opracowaniach: ogólną charakterystykę pisarstwa Tokarczuk i dominujących w nim tendencji. Na przykład:

Z jednej strony występuje ona jako rzeczniczka tego, co idiosynkratyczne, jednostkowego punktu widzenia, niepowtarzalnego głosu indywiduum, którego nie powinno się podporządkować żadnej wielkiej narracji. Z drugiej strony dąży do ukazania uniwersalności ludzkich doświadczeń (co wyraża się choćby w traktowaniu literatury jako reaktualizacji starych mitów), a także podkreśla rolę literatury jako medium międzyludzkiej komunikacji (Kantner 2019: 58).

Ta zabawa w transgresję wyraża jedną z podstawowych zasad organizujących literackie uniwersum kreowane przez Tokarczuk. Autorka stara się upłynniać dyskursywne granice i dychotomie obecne w naszym myśleniu (Kantner 2019: 63).

Wartość monografii dla badacza twórczości noblistki uwidacznia się też już w samym zestawie podejmowanych przez Kantner tematów. W kolejnych rozdziałach autorka analizuje prozę:

przez pryzmat odmian dyskursywnych funkcjonujących w obrębie życia publicznego: dyskursu antropocentrycznego i szowinizmu gatunkowego (II), dyskursu dogmatycznej i ortodoksyjnej religijności (III), nacjonalizmu i rasizmu (IV) oraz opresyjnego języka psychiatrii i psychoanalizy (V) (Kantner 2019: 13).

Badaczka porusza większość ważnych dla tej twórczości zagadnień, znajdując jednocześnie całościującą kategorię, umożliwiającą koherentną i komplementarną interpretację. Analizy podejmowane w kolejnych rozdziałach, jak i wyciągane z nich wnioski, nie są oderwane od siebie, lecz wzajemnie się uzupełniają – ich wielość i różnorodność tematyczna nie rozbija spójności wywodu.

Nastawienie na przyglądanie się strategiom dyskursywnym pisarki skutkuje tym, że każdy z analitycznych rozdziałów badaczka kończy swoim wykazem gestów i chwytów, które stosuje Tokarczuk. I tak, przykładowo, rozdział zatytułowany *Dyskurs postsekularny w prozie Olgi Tokarczuk* badaczka podsumowuje wyliczając cechy „postsekularnych zachowań dyskursywnych”: (1). transgresyjność, (2). hybrydyczność, (3). łączenie elementów opozycyjnych, (4). otwartość, (5). przesunięcie na linii „centrum – pery-

ferie”, (6). zabieg reinterpretacji, (7). synkretyzm (Kantner 2019: 188) oraz zauważając dominację takich figur retorycznych, jak metafory, elipsy i paradoksy (Kantner 2019: 189). Jest to pierwsza akademicka próba udzielenia odpowiedzi na pytania o poetykę dzieł Olgi Tokarczuk. Co ciekawe, dodatkowym walorem tych rozważań – świadczącym o ich użyteczności w praktyce interpretacyjnej – jest fakt, że niejednokrotnie antycypują one elementy dające się odnaleźć w przyszłych dziełach pisarki. Zwraca na to uwagę sama autorka we wstępie¹, ale przekonać się mogą o tym również sami czytelnicy. Twierdzenie badaczki o tym, że Tokarczuk coraz bardziej odchodzi od opisu sposobu, w jaki myślą i odbierają świat zwierzęta, w kierunku „epistemologicznego zawieszenia” (Kantner 2019: 102) znajduje potwierdzenie w opowiadaniu *Transfugium* z tomu *Opowiadania bizardne*, którego uczona nie zdążyła uwzględnić w trakcie prac nad monografią. Interesującym zabiegiem jest również – wynikające z przyjętej perspektywy interpretacyjnej – zderzanie pisarstwa Tokarczuk z dyskursami funkcjonującymi w przestrzeni społecznej i medialnej. Przykładowo, Kantner porównuje język kryminału *Prowadź swój pług przez kości umarłych* z wypowiedziami ekoaktywistów.

Wrażenie robi również wielość koncepcji, po które – w trakcie analiz – sięga autorka. Posthumanizm krytyczny, gnostycyzm, kabała, postsekularyzm, krytyczna analiza dyskursu, antypsychiatria, psychoanaliza Freuda, rozważania Daniela Denneta, Arkadiusza Żychlińskiego, Derridy, Foucaulta, Braidotti są wykorzystywane przez Kantner w kolejnych rozdziałach. Najpoważniejsze wątpliwości względem recenzowanej publikacji pojawiają się właśnie przy okazji przywoływanych przez autorkę koncepcji. Wydaje się bowiem, że badaczka podchodzi do nich bez należytej ostrożności, nie wykazuje się krytyczną świadomością ich historii, możliwości i ograniczeń, traktując je jedynie jako pewne użyteczne metafory. Za przykład posłużyć może najobszerniejszy rozdział o dyskursie postsekularnym.

Za myśl szczególnie przydatną w analizach prozy Tokarczuk autorka uznaje koncepcje Agaty Bielik-Robson:

Z bogatego rezerwuaru propozycji rozumienia tego pojęcia [postsekularyzmu – K.B.] najbliższa analizowanym tutaj tekstom wydaje się koncepcja Agaty Bielik-Robson, która łączy myśl postsekularną z tradycją judaistyczną, konsekwentnie upatrując jej korzeni w kręgu uczniów Hermana Cohena i koncentrując się przede wszystkim na sposobie, w jaki za sprawą przedstawicieli tego nurtu przenikają do współczesnej refleksji kategorie zaczerpnięte z myśli judaistycznej (Kantner 2019: 112).

¹ Pisze ona o własnej satysfakcji z obszaru „prognostyki literackiej”, gdy przewidywała tematykę *Ksiąg Jakubowych*.

Jak dalej pisze badaczka, „mesjańskie pragnienie” opisywane przez Bielik-Robson, które zawiera „w sobie ciągłą potrzebę wychodzenia poza zastany porządek bytu” i które „jest poszukiwaniem »rzeczywistości będącej inaczej«, stanowi „jeden z elementów konstytuujących kształt analizowanego tutaj dyskursu literackiego” (Kantner 2019: 112-113). Wybór ten wydaje się trafny i zrozumiały. Wystarczy przywołać fragment z pracy samej Bielik-Robson, która pisze o „»nienormatywnej religijności«, w której gnoza, judaizm i chrześcijaństwo współpracują ze sobą, by stworzyć dogłębnie humanistyczny paradygmat, czyniący wolność ludzką jedynym celem i tematem” (Bielik-Robson 2013: 11-12). Osoby zaznajomione – nawet w sposób pobieżny – z twórczością Tokarczuk powinny w przytoczonym fragmencie dostrzec szereg powiązań między prozą pisarki i pracami filozof(ki). Określenie „nienormatywna religijność” wydaje się doskonale opisywać duchowe poszukiwania bohaterów *Prawieku i innych czasów*, *Ostatnich historii*, *Domu dziennego*, *domu nocnego* czy wreszcie *Ksiąg Jakubowych*. Literaturoznawczyni nie wykorzystuje jednak w pełni potencjału kryjącego się w koncepcjach uczonej z Nottingham, skupiając się przede wszystkim na mesjańskim Wyjściu i roli języka, ale nie poświęcając zbyt wiele uwagi innym conceptom, jak choćby Mitowi Końca, który Bielik-Robson nazywa również post-mitem czy też porządkiem tanatycznym, temu, co filozofka pisze o granicach i decentracji czy wreszcie jej interpretacji sporu między Atenami a Jerozolimą.

W pracy Kantner dominuje perspektywa nie literaturoznawczo-religioznawcza, a raczej literaturoznawczo-pragmatyczna – badaczkę o wiele bardziej interesuje to, jak dyskurs Tokarczuk odpowiada na zachodzące w społeczeństwie zmiany i jak pisarka postrzega literaturę i jej rolę, a mniej sensy religijne konstruowane w samej twórczości. Stąd na przykład Kantner dość swobodnie – do czego oczywiście ma prawo, ponieważ przyjmuje inną perspektywę – wykorzystuje takie pojęcia, jak właśnie gnostycyzm czy kabała, dekontekstualizując je i nie umieszczając ich na tle nowych badań religioznawczych. I tak, przykładowo, nazywa ona gnostycyzm „nurtem religijnym”, który współtworzy refleksję postsekularną (Kantner 2019: 113), nie zważając na fakt, że mówiąc o gnostycyzmie, mowa tak naprawdę o dwudziestowiecznym konstrukcie intelektualnym, a nie o nurcie religijnym. Termin „gnostycyzm” użyty został po raz pierwszy w 1664 roku (Williams 2016: 10) i jest nieobecny w żadnym z tekstów uznawanych za gnostyckie (Adamson 2016: 41). Co więcej, zawartość tekstów znalezionych w Nag Hammadi nie odpowiada definicji, którą przypisujemy gnostycyzmowi jako ruchowi religijnemu (Dillon 2016: 24). Określenie „gnostycy” pojawia się w pismach Ojców Kościoła zwalczających herezję, jednakże – jak udowadnia Michael Allen Williams – niewiele ma ono wspólnego z dzisiejszymi wyobrażeniami na ten temat. Omawiany termin zadomowił się jednak we współczesnej kul-

turze za sprawą fenomenologicznej pracy Hansa Jonasa, który – wyszukując podobieństwa w wierzeniach manichejczyków, mandajczyków i sekt uznawanych za gnostyckie – stworzył obraz gnostycyzmu jako pewnej koherentnej religii gnostyckiej (Williams 2016: 17).

Trudno więc zrozumieć, co Kantner ma na myśli pisząc, że gnoza jest „dyskursem-hybrydą” (Kantner 2019: 188) – z punktu widzenia *gnostic studies* jest to stwierdzenie niedopuszczalne. Oczywiście, że dla Tokarczuk czy Bielik-Robson, obeznanych z porywającą, lecz naukowo nieaktualną książką Hansa Jonasa gnostycyzm **był** istniejącą realnie religią. Pisarka w esejach zamieszczonych w *Momencie niedźwiedzia* nazywa „gnostycyzm” religią (Tokarczuk 2012: 26), co już bezpośrednio odsyła to tytułu najpopularniejszej pracy Jonasa (*Religia gnozy*), a co – jak ustalono – nie znajduje potwierdzenia w nowszych badaniach. Co więcej, Tokarczuk w esej *Świat jest pułapką* stara się – znów za Jonasem – zrekonstruować tak zwany „mit gnostycki”, wspomina również o pewnego rodzaju „mitologii gnostyckiej” (Tokarczuk 2012: 78), choć nie było jednego zespołu mitów, który dałoby się nazwać gnostyckim. Również sposób, w jaki autorka *Prawieku i innych czasów* opisuje ów mit gnostycki, wskazuje na silne inspiracje pracą Jonasa (Tokarczuk 2012: 78). W przypadku tropienia śladów „gnostycyzmu” w twórczości Tokarczuk należy więc posiłkować się tym, co pisał Jonas i co czytała autorka, przy jednoczesnej świadomości, że ma się do czynienia z konstruktem myślowym. Tokarczuk również okazjonalnie sięga do tekstów z Nag Hammadi, jednak jej interpretacja jest uwarunkowana lekturą Jonasa. Teksty te, jak i sam konstrukt, jakim jest gnostycyzm, wyrażają dla pisarki głębokie treści religijne – badacze powinni jednak mieć świadomość tego, że nie piszą o żadnym realnym fenomenie religijnym. Tymczasem Kantner w monografii opisuje to, czym świat był dla „gnostyków” (Kantner 2019: 150), co w świetle badań Williamsa czy Karen King wymaga doprecyzowania.

Kantner – choć przyznaje wiodącą rolę koncepcji Bielik-Robson – wykorzystuje różne myśli postsekularne i sięga po rozmaite ich elementy w trakcie analizy prozy Tokarczuk. Takie podejście, choć wartościowe poznawczo, obarczone jest jednak pewnym ryzykiem: wybieranie z bogatego rezerwuaru myśli postsekularnych różnych elementów ma charakter dość arbitralny i – podobnie jak to ma nierzadko miejsce z gnostycyzmem – powoduje, że wszystko może dać się opisać przymiotnikiem „postsekularny”. Znaczący jest fakt, że liczący osiemdziesiąt stron rozdział o dyskursie postsekularnym poprzedzony zostaje czterostronicowym wstępem teoretycznym, w którym autorka definiuje ów dyskurs, odwołując się przy tym tylko do trzech tekstów, będących dodatkowo wstępami do antologii poświęconych temu zjawisku. Kantner przywołuje również dzieła Bielik-Robson, robi to jednak w sposób niezwykle powierzchowny – omawianie wykorzystywanych koncepcji filozofki wyczerpuje w czterech krótkich cytatach.

Badaczka pisze również o kabale tak, jakby było to zjawisko proste i powszechnie znane (Kantner 2019: 113). Tymczasem jest to kolejna kwestia warta głębszego namysłu. W nocie bibliograficznej zamieszczonej w *Księgach Jakubowych* można przeczytać, że „fundamentalną lekturą, która organizowała wszystkie inne w materii dotyczącej judaizmu” (Tokarczuk 2014: 21), był dla Tokarczuk *Mistyryzm żydowski* Gershoma Scholema wydany po polsku w 1997 roku. Jeżeli lektura ta „organizowała wszystkie inne”, to znaczy, że nie tylko decydowała o specyficznym doborze lektur, ale również stanowiła standardowy kontekst interpretacyjny. Inne teksty były więc czytane nie tyle po lekturze Scholema, ile raczej **przez tę** lekturę. Tokarczuk cytuje żydowskiego badacza w artykule *Jak powstały Księgi Jakubowe*, opublikowanym na łamach „Gazety Wyborczej”, zdradzając tym samym, że także jej wiedza dotycząca frankistów w pewnym stopniu opiera się na pracy wpływowego uczonego.

Trzeba podkreślić, że błędem jest traktowanie dorobku Scholema jako próby historycznego, obiektywnego referowania założeń tej filozoficzno-mistycznej szkoły judaizmu. Choć autor *Mistyryzmu żydowskiego* uważał się za „historyka kabały” (Cohen 2008: 31), to jednak, jak zauważa Jakub Górski, „traktował swoją pracę jako »czytanie metafizyki« kabały. Jego filologiczny komentarz do tradycji pisany był z perspektywy człowieka, który posiadał głębokie przekonanie o źródłowości i uniwersalizmie doświadczenia rzeczywistości, ukrywającym się za symboliką kabały” (Górski 2014: 37). Dlatego też referując założenia doktryny Izaaka Lurii, Górski pisze o „interpretacji kabały luriańskiej Gershoma Scholema” (Górski 2014: 42), a Piotr Sawczyński nazywa badacza „nietuzinkowym interpretatorem tradycji” (Sawczyński 2017: 115) i wspomina o „modernistycznej rewizji, jakiej poddaje kabałę Scholem” (Sawczyński 2017: 119). Wpływ żydowskiego uczonego na wyobrażenia dotyczące tego nurtu religijnego jest tak ogromny, że Eitan P. Fishbane pisze o postscholemowskich badaniach (*post-Scholem Kabbalah scholarship*) (Fishbane 2005: 99), a Boaz Huss o „apostołach Scholema” (Huss 2008: 1). Sam sposób rozumienia tego pojęcia przez Tokarczuk jest uwikłany w spór toczący się wokół nazwiska autora *Judaizmu. Paru głównych pojęć*. Warto zadać pytanie o to, jak źródło wiedzy noblistki wpłynęło na jej wyobrażenia i sposób opisu (oraz wykorzystania) żydowskiej tradycji mistycznej.

Rozmach monografii i wielość podejmowanych w niej wątków w połączeniu z niewielką objętością tekstową generuje problemy podobne do powyżej opisanych. Niedosyt pozostawiają również niektóre fragmenty interpretacyjne – przykładowo podrozdział skupiający się na postaci Iwana Mukty z powieści *Prawiek i inne czasy* liczy niespełna półtorej strony i zawiera trzy rozbudowane cytaty blokowe (Kantner 2019: 243-244). Jego wartość poznawcza nie jest wystarczająca – można go potraktować raczej jako

zapowiedź pewnego tematu, niż próbę jego wyczerpania. Również fragment, w którym Kantner podejmuje genologiczny namysł nad powieścią *Prowadź swój pług przez kości umarłych* może rozczarować czytelników (Kantner 2019: 92-93). Liczy on zaledwie dwie strony, a zamiast kompleksowo omówić rolę wybranej przez pisarkę konwencji powieści kryminalnej, uczona sygnalizuje jedynie wagę takiego wyboru.

Zarzuty wobec monografii Katarzyny Kantner nie powinny jednak zafałszować obrazu całości. Jest to niezwykle ważna publikacja, która przez najbliższe lata stanowić będzie pozycję obowiązkową dla każdego badacza zainteresowanego twórczością noblistki. Wyliczane przez autorkę w zakończeniu strategie dyskursywne (nazywane w książce również „gestami” i „ruchami”), takie jak „taniec na granicy”, „wejście w skórę”, „wskazywanie granicy języka”, „błędzenie” czy „mówienie w imieniu” (Kantner 2019: 307-308) – wyznaczają podstawy poetyki prozy Olgi Tokarczuk, a ich wartość interpretacyjna jest nie do przecenienia. Kantner podjęła w monografii trud opisanie i scharakteryzowania pojęć fundamentalnych dla zrozumienia twórczości autorki *Ksiąg Jakubowych*. Wydaje się, że przyszłe prace poświęcone pisarce – a biorąc pod uwagę niedawne otrzymanie prestiżowych nagród, w tym Nagrody Nobla, ich liczba szybko wzrośnie – będą musiały się odnieść do omawianej publikacji. Choćby tylko w polemicznym geście transgresji, tak typowym dla prozy Olgi Tokarczuk (o jego wadze również przeczytamy w monografii *Jak działać za pomocą słów?*; Kantner 2019: 190).

Źródła cytowań

- ADAMCZEWSKA, IZABELLA (2011), 'Powieść ekologiczna jako gatunek krytyczny', *Zagadnienia Rodzajów Literackich*: 2, ss. 389-407.
- ADAMSON, GRANT (2016), 'Gnosticism Disputed: Major Debates in the Field', w: April DeConick (red.), *Religion: Secret Religion*, Farmington Hills: Gale Cengage Learning, ss. 34-59.
- BIELIK-ROBSON, AGATA (2013a), 'Deus otiosus: ślad, widmo, karzeł', w: Agata Bielik-Robson, Maciej A. Sosnowski (red.), *Deus otiosus. Nowoczesność w perspektywie postsekularnej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, ss. 5-37.
- BRENSKOTT, KRZYSZTOF (2018), 'Granica, która oddziela od światła. Jaki jest obraz czasu(ów) w twórczości Olgi Tokarczuk i skąd pochodzi', *Amor Fati*: 1, ss. 47-74.
- COHEN, DORON (2008), 'On On Kabbalah and its Scholarship, On Terms and Definitions: A Response to Prof. Boaz Huss', *BGU Review*: 33, ss. 30-37.
- CZERWIŃSKI, MARCIN (2013), *Smutek labiryntu. Gnoza i literatura. Motywy, wątki, interpretacje*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- DILLON, MATTHEW (2016), 'Gnosticism Theorized: Major Trends and Approaches to the Study of Gnosticism', w: April De Conick (red.), *Religion: Secret Religion*, Farmington Hills: Gale Cengage Learning, ss. 23-38.
- FISHBANE, EITAN (2005), 'Jewish Mystical Hermeneutics: On the Work of Moshe Idel', *The Journal of Religion*: 1, ss. 94-103.
- FLISZEWSKA, OLGA (2005), 'Przestrzeń w twórczości Olgi Tokarczuk', *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica*: 7, ss. 515-532.
- GÓRSKI, JAKUB (2014), 'Teologia negatywna Theodora W. Adorno – wprowadzenie', *Kwartalnik Filozoficzny*: 4, ss. 35-62.
- HUSS, BOAZ (2008), 'The Mystification of the Kabbalah and the Modern Construction of Jewish Mysticism', *BGU Review*: 33, ss. 9-30.
- KANTNER, KATARZYNA (2019), *Jak działać za pomocą słów? Proza Olgi Tokarczuk jako dyskurs krytyczny*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- KRZYSZTOŃ, KAROLINA (2013), 'Metafora – sposób kształtowania świata przedstawionego w powieści Prawiek i inne czasy', w: Magdalena Rabisz-Birek, Magdalena Pocałun-Dydyecz, Adam Bienias (red.), *Światy Olgi Tokarczuk*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, ss. 269-284.
- KUBISZ, MARZENA (2019), 'Weganizacja akademii i nowa humanistyka, czyli o weganizmie w kontekście badań literacko-kulturowych', *Er(r)go. Teoria–Literatura–Kultura*: 38, ss. 11-28.

- LARENTA, ANNA (2014), 'Labirynt jako przestrzeń mityczna w *Biegunach* Olgi Tokarczuk', *Białostockie Studia Literaturoznawcze*: 5, ss. 341-356.
- NALEPA, MAREK (2013), 'Gra w światy Olgi Tokarczuk', w: Magdalena Rabizo-Birek, Magdalena Pocałun-Dydycz, Adam Bienias (red.), *Światy Olgi Tokarczuk*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, ss. 217-229.
- PIETRZYCKA, JOANNA (2013), 'Feministyczny aspekt powieści Olgi Tokarczuk *Prawiek i inne czasy*', w: Magdalena Rabizo-Birek, Magdalena Pocałun-Dydycz, Adam Bienias (red.), *Światy Olgi Tokarczuk*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, ss. 244-257.
- RABIZO-BIREK, MAGDALENA (2013), 'Twórca i niszczyciel – czas w powieści Olgi Tokarczuk *Dom dzienny, dom nocny*', w: Magdalena Rabizo-Birek, Magdalena Pocałun-Dydycz, Adam Bienias (red.), *Światy Olgi Tokarczuk*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, ss. 142-151.
- SAWCZYŃSKI, PIOTR (2017), 'Dwa wymiary nicości. Gerschom Scholem i paradoksy mistyki żydowskiej', *Logos i Ethos*: 46, ss. 111-128.
- ŚWIERKOSZ, MONIKA (2014) *W przestrzeniach tradycji: proza Izabeli Filipiak i Olgi Tokarczuk w sporach o literaturę, kanon i feminizm*, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- UTRACKA, DOROTA (2003), 'Chronotopia uznakowiona a metafizyka rzeczy. Wokół prozy Olgi Tokarczuk', *Prace Naukowe. Filologia Polska. Historia i Teoria Literatury*: 9, ss. 103-114.
- TOKARCZUK, OLGA (2014), *Księgi Jakubowe*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- TOKARCZUK, OLGA (2012), *Moment niedźwiedzia*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- WILLIAMS, MICHAEL ALLEN (2016), 'Gnosticism Emergent: The Beginning of the Study of Gnosticism in the Academy', w: April DeConick (red.), *Religion: Secret Religion*, Farmington Hills: Gale Cengage Learning, ss. 3-22.
- WILLIAMS, MICHAEL ALLEN (1996), *Rethinking „Gnosticism”. An Argument for Dismantling a Dubious Category*, New Jersey: Princeton University Press.
- ZGRZYWA, JAN (2016), *Aforyzmy w prozie Olgi Tokarczuk*, Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.